

М.В.Цюрупа

ВІЙСЬКОВА ЕЛІТА УКРАЇНИ: ЇЇ МІСЦЕ
І РОЛЬ У СТРУКТУРІ ПРАВЛЯЧОГО КЛАСУ

Стаття присвячена аналізу місця, функцій та ролі військової еліти в структурі правлячого класу. Доводиться, що дійсна сила і вплив військової еліти на механізм влади визначається її зв'язками з політичною та економічною елітами та взаємодією у встановленні балансу інтересів.

***M.Tsyurupa. A military elite in the structure of ruling class.** The article is devoted to the analysis of place, functions and role of military elite in the structure of ruling class. It is proved that actual force and influencing of military elite on the mechanism of power is determined its copulas with political and economic elites and co-operation with them in establishment of balance of interests.*

Політична наука в Україні належить до молодих суспільствознавчих наук, поява яких була викликана докорінними соціально-політичними перетвореннями суспільства та необхідністю їх осмислення. Відповідно, вона має незавершений понятійний апарат. У ньому не тільки усталені категорії політичної науки, а й неологізми: етнополітика, хронополітика, парapolітика тощо, крім того використовуються терміни інших наук. До останніх віднесено поняття «еліти» та «військова еліта». У цій ділянці знання також з'являються політичні неологізми: за версією впливового часопису «Newsweek» в сучасному світі є такі особи, що поєднують силу та владу, вплив яких виходить за межі держави — це «глобальна еліта»¹.

Науковий аналіз феномена військової еліти зумовлений різними чинниками. Воєнно-політичні перевороти у країнах «третього світу» нерідко здійснюються представниками військової еліти, чи побоювання «цивільного» уряду розвинених країн стосовно узурпації їх влади спрямовані на військову еліту, або ж остання претендує на помітне місце у структурі правлячого класу. Трагічна загибель президента невеликої африканської країни Гвінея-Бісау стала показовою у кризових відносинах владної верхівки та вищого військового командування, яке у відповідь на вбивство владою армійського генерала, у свою чергу, «організувало» загибель президента країни. Той декілька років по тому вже був відстор-

нений армійською верхівкою, повернувся до влади та завершив життя на вершині конфліктних відносин цивільної та військової еліт. Цей приклад є характерним, бо і в Гондурасі влітку 2009 року військова еліта у відповідь на суперечливі вказівки президента забезпечити вибори голови країни військовою силою усунула його самого від влади та вислала за межі країни.

Проблема військової еліти в структурі правлячого класу може бути представлена в більш оптимістичному ключі, начебто у платонівському дусі — з верстви стражів-воїнів у грецького мислителя могли рекрутуватися найкращі представники у правлячу верству. Відмітимо, що з 44 президентів США 12 були генералами: Вашингтон, Джексон, В. Гаррісон, Тейлор, Пірс, Джонсон, Грант, Хейз, Гарфілд, Артур, Б.Гаррісон, Ейзенхауер. В Росії представники «еліти силових структур» тривалий час знаходяться при владі — на її верхів'ї був В. Путін з «командою», на місцях до 80% «силовиків» виконували владні функції. Для позначення цього феномена також введено політичний «неологізм» — «путінізм», що означає здійснення політичного курсу авторитарними методами, спираючись на «силу» у внутрішній та зовнішній політиці за підтримки «еліти силових структур».

Поступово формуються нові підходи до функцій військової еліти у країнах «політичного ризику». На неї покладаються нові завдання — у Іраку та Афганістані американські командири виконують функції мерів міст, координують економічний розвиток регіонів, відновлюють юридичну систему, беруть участь у підготовці поліцейських сил, навчання основам бізнесу місцевих підприємців, у тому числі в справі допомоги створити бізнес жінкам.

Перед розкриттям змісту поняття «військова еліта» та визначенням її місця у структурі правлячого класу слід зробити методологічні зауваження.

По-перше, класичні теорії еліт Г. Моска, В. Парето, Ч. Мілса визнають особливий статус, специфічні функції в структурі правлячого класу військової еліти, вказують генетичний зв'язок політичної та військової еліти. «Слово *elite* (еліта, краще, добірне — від франц. *elire* — обирати) позначало у XVII столітті товари особливої якості, пізніше було поширене на упривілейовані соціальні групи, військові одиниці та вищу аристократію», — пише Клаус Байме². У представника ліберальної концепції еліт Ч.Р. Мілса військова еліта є ключовою для розуміння потужності американської політичної еліти.

По-друге, визначаючи статус військової еліти, слід спиратися на положення теорії еліт, згідно з якими сфера суспільного буття, що потребує особливої системи управління, має свою еліту — політичну, управлінську, наукову, фінансову, технічну, художню, військову тощо. Всі вони у різний спосіб мають відношення до правлячого політичного класу — одні правлять більш-менш відкрито, інші — приховано, решта — через лобювання інтересів різних політичних сил входять чи намагаються входити до цього класу. Провідні українські політологи (проф. Ф.Рудич, А.Пахарев) вважають, що елітам належить особливо значне місце в структурі правлячого класу, бо від рівня їх політичної культури і владних інтенцій залежить доля усіх суспільних перетворень в Україні³.

По-третє, військовій еліті, на наш погляд, належить не головне місце в структурі правлячого класу. Її справжня сила залежить від зв'язків з політичною елітою, коли остання зважає на інтереси військової еліти, поціновує чи, навпаки, ігнорує інтереси останньої. Група американських теоретиків, яка свого часу полемізувала з радянськими вченими стосовно функцій армійської верхівки (Л. Фарбар, Д. Олкос, Є. Столенд, Д. Тридгад), обґрунтувала «мінімальний вплив на політику армії». Однак у реальних зв'язках між правлячими колами та військовою елітою перші сподіваються на підтримку армії у кризових ситуаціях, тоді як армійська верхівка розраховує на встановлення привілейованого стану військових за їх заслуги.

Приклад військової еліти Пакистану, коли військові користувалися майновими пільгами та земельними ділянками, є знаковим, адже роль військової еліти цієї країни залишилася значною і за кардинальних змін в уряді.

Слід зробити засторогу щодо нейтральної позиції військової сили як такої: загалом схвалюється нейтральна позиція армії під орудою військової еліти. Зазвичай військову еліту тримають осторонь від розробки принципових засад внутрішньої політики. Однак коли агресивний політичний курс вимагає від країни проведення збройних змагань, така держава «включає генералітет у процес прийняття політичних рішень» і мілітаризується політична верхівка. У випадку взаємодії політичної еліти як визначальної та військової еліти в структурі правлячого класу Німеччини англійський вчений У. Ширер показав, що у цій вкрай мілітаризованій державі військова еліта була «підкорена» фашистською верхівкою та фактично змирилася з цим станом⁴.

Вищенаведені міркування віддзеркалюють динамічні реалії ХХ–ХХІ століть, коли політична та військова еліти намагаються знайти підтримку одна одної. Але в історії формування правлячого класу були періоди, як в епоху феодалізму у Японії, коли військова еліта (сегуни, клани даймьо) мала більшу вагу порівняно з цивільними урядами. Політичні наслідки такого співвідношення сил політичної та військової еліт давалися взнаки сотні років у Японії — зв'язки між членами військової еліти склали мережу місцевих владних відносин, що конкурували з центральною владою (рінгі)⁵.

У контексті заявленої теми важливо вказати, що політична діяльність військовослужбовців, вищий прошарок яких становить еліта, у переважній більшості армій світу обмежується участю у політичних виборах. Нерідко забороняється індивідуальний активізм (членство) в діяльності політичних партій, водночас можуть здійснюватися заходи, щоб не ізолювати їх від важливих політичних процесів — у США більше 200 спеціально підготовлених офіцерів працювало в Іраку та Афганістані на вибори президента США 2000 р.

Військова еліта доволі рідко аналізується з позицій її мінливого місця в структурі правлячого класу. Зазвичай вищі військові посадовці розглядаються з діаметрально протилежних позицій — як потужна група інтересів у політиці через лобювання запитів воєнно-промислового комплексу (традиція, закладена у США Д. Ейзенхауером), або як ядро «хунти» — структури колегіального правління вищих військових, які здобули владу насильницьким шляхом.

У сучасних відносинах між різними представниками правлячого класу ми простежуємо взаємодію на основі спроб знаходження спільного інтересу. При цьому військова еліта нерідко використовує тиск — редактор воєнно-теоретичного журналу «Joint Force Quarterly» М. Мюллер вказував, що вищі військові здійснюють моральний тиск на нову адміністрацію, вимагаючи, щоб США залишалася потужним військовим потенціалом у світовій політиці.

У Росії проблеми військової еліти розглядалися на конференції «Індивід, група, організація в політичному процесі сучасної Росії» у 2006 році, учасники якої дійшли висновку: модернізація правлячої політичної еліти ускладнена консервативними позиціями «еліти силового блоку», де вирізняється вище армійське керівництво, яка вважає себе основним політичним актором РФ.

Визнано, що військова еліта Росії виконує деякі самостійні функції, зокрема забезпечує стабільність російського соціуму. У російській літературі дається негативна характеристика пострадянської еліти, яка рекрутується на основі особистої відданості та клієнтурних відносин.

Ми вважаємо, що військова еліта може виконувати ще більш значущі функції, ніж ті, які вважаються звичайними згідно з класичною політичною теорією. Так, за 80 років існування сучасної Турецької республіки військова еліта країни неодноразово виконувала функції гаранта світського характеру держави, закладеного Ататюрком, з огляду на гостру боротьбу двох основних політичних сил ісламістського та секулярного спрямування. Під її проводом збройні сили за останніх 50 років 4 рази усували від влади обрані парламентським шляхом уряди⁶.

Переходячи до розкриття змісту поняття «військова еліта» у контексті структури правлячого класу, зауважимо, що у онтологічному, життєвому плані військова еліта зв'язана з особливим соціальним станом, позначеним поняттям «офіцер». Георг Гегель вказував, що під час війни цей особливий стан перетворюється у всезагальний.

Здебільшого під поняттям «військова еліта» часто розуміють верхівку офіцерського корпусу армії та сил флоту. В цій трактовці виходять з того, що, власне, офіцери є найбільш освіченою і професійно підготовленою частиною особового складу Збройних сил, вони виступають ядром, який стягує до себе інші ієрархічні рівні управління. Незважаючи на дещо іронічне ставлення до інтелектуального рівня вищих військових, зазвичай в українському соціумі другої половини ХХ століття, ми вважаємо за необхідне нагадати думки протилежного спрямування К. Клаузевіца, Наполеона Бонапарта, видатного психолога Б. Теплова. Останній писав у роботі «Розум полководця», що розумова діяльність полководця належать до однієї з найскладніших в інтелектуальному відношенні⁷. Б. Теплов порівнював розумову діяльність політиків та військових, «політичного діяча або полководця», протиставляючи їх розумовій роботі вченого.

Поширеним розумінням військової еліти є визначення її як добірної групи старших офіцерів, генералів, адміралів, що знаходяться на вищих посадах військового керівництва, здійснюють найважливіші управлінські функції у системі збройного захисту держави. У такому разі військовою елітою можна вважати групу

найкращих фахівців у кожній з галузей системи військового управління. Ми маємо підстави віднести до військової еліти найкращих фахівців у галузі воєнної науки, військової освіти, системи управління, включно з цивільними спеціалістами або офіцерами запасу, у відставці тощо.

Це означає погляд на управлінську структуру армії як на інститут, що ідеально відповідає моделі еліти: у ньому чітко встановлений поділ усього складу на тих, хто здійснює воєнно-політичне управління, та тих, хто примушений підкорюватися. Льюїс Мемфорд у творі «Міф машини» зауважив, що через армію така модель підпорядкування затверджувалася в державі та передавалася від культури до культури⁸. Генеза політичної влади вказує на зв'язок політиків та військових: одноосібні вожді замінили собою колегіум старійшин, оточили себе військовими дружинами, перебрали функції їх керівництва і стали спиратися на прямий примус.

Постановка проблеми стосовно «політичного обличчя» військової еліти так чи інакше потребує визнання справедливості перестороги щодо претензій військової еліти на політичне керівництво всією країною, на заміну собою усього правлячого класу. У надзвичайному випадку військова хунта перебирає насильницьким шляхом усі владні повноваження (Греція, Чилі), у поміркованому варіанті вищі військові встановлюють режим, який править за умов «надзвичайних обставин» (Пакистан до недавнього часу, Бірма) до слухної нагоди переходу до демократичного режиму. Здавна існують побоювання, що військові, які за Аристотелем становлять «душу держави», можуть стати на чолі всього суспільства, особливо у скрутні часи. Той зауважував: «Душею держави є військові та ті, кому належить чинити правосуддя, а крім того люди, які радяться про державні справи, у цьому і виявляється політична мудрість»⁹.

У сучасних умовах військова еліта своєю виразною політичною позицією може серйозно вплинути на стан відносин між правлячими колами та опозицією: генерали у Зімбабве заявили, що аполітичними можуть бути тільки найманці, а військові, які складала присягу президентові Роберту Мугабе, мають підтримати головнокомандувача-президента¹⁰. Пролунали заяви щодо утворення своєрідної «прихованої хунти», яка становить ядро «об'єднаного оперативного командування» (ЈОС) для диригування політичними переслідуваннями опонентів президента — об'єднання MDC

на чолі з нинішнім прем'єром країни Тсвангіраї¹¹. Цей приклад також є характерним з погляду ролі військової еліти у країнах «третього світу». А на Мадагаскарі еліта на початку 2009 р. заявила, що «увірвався терпець» спостерігати за політичним та соціальним безладдям, тому вони готові до дій щодо зміни чи встановлення належної влади.

У аксіологічному аспекті ставлення правлячих кіл конкретного суспільства до власної військової еліти значно варіює, тому можна побачити високу оцінку керівників військового вишколу (одним з прикладів є постать колишнього кандидата на пост президента США, ветерана в'єтнамської війни Маккейна, а також генерала Пауелла), так і протилежні оціночні ствердження, що правлячий клас у сучасній Україні ніколи не цінував свою військову еліту (заява для корпорації «ВВС» колишнього Начальника Генерального штабу генерала А. Лопати восени 2007 р.). Ми поки що не можемо достеменно встановити, якого типу політичні режими більш схильні до негативної оцінки власної військової еліти високого штибу: за часів фашистської Німеччини негативна оцінка власної військової еліти була загальновідомою. В роки громадянської війни в СРСР термін «військова еліта» замінювався поняттям «воєнспец», що позначало фахівців військової справи високого рангу колишньої царської армії з негативною конотацією.

Звернемося до розкриття означеної проблеми з історично-наукового аспекту.

Поширений сьогодні майже у всіх арміях світу термін «офіцер» з'явився у 1573 році для позначення осіб, що займали особливі державні посади деяких європейських держав. Наприкінці XVI століття у постійних, Франції, а у подальшому і у інших європейських країнах, офіцерами стали називати військових командирів. У цей період європейської історії офіцерський корпус рекрутувався з осіб дворянського звання, був закритою професійною верствою та відповідав деяким загальним ознакам еліти — замкненої, краще підготовленої частини керівників зі своєю кастовою психологією і мораллю.

В епоху Середньовіччя та у Нові часи офіцерам як соціально-професійному прошарку точно визначеного місця не було знайдено. Спочатку лицарі, які виступали у похід разом із оточенням озброєних слуг, або визначні сеньйори, що призивали до служби декількох лицарів, не були командирами у загально прийнятому смислі, вони вважалися більш-менш значимими членами добро-

вільних (або вимушених) лицарських ополчень, «військові вправи» яких більше скидалися на ризиковану, хоча й дуже небезпечну гру.

Початок піднесення офіцерства пов'язаний з інституюванням системи ордонансів у Франції, згідно із якими з 1445 року набір солдатів ставав державною монополією, а офіцерів міг призначати тільки король. Усього було сформовано 15 орданансових рот, відбувалося «вростання» лицарських підрозділів у структуру постійної армії, офіцери отримували за службу стабільну платню від короля. Ця структура стала перехідним щаблем від лицарської організації, згідно із якою лицар був не командиром, а «першим» вояком (в бойовому однострої лицарі утворювали першу шеренгу), до армійської структури, у якій офіцер виступав надійним стрижнем державного організму, представником його управлінської ланки.

До початку XVI ст. у всій Європі встановилася практика комплектування армії, згідно з якою воєначальник отримував патент на право набору військ встановленої кількості з певним кошторисом. Він запрошував відомих йому воєначальників на посаду полковників, які підбирали офіцерів нижчого рангу — капітанів, що командували ротами, а ті мали заступників — лейтенантів. Вважається, що з цієї пори офіцерство формується як розгалужена соціально-професійна верства суспільства з незамінним місцем у системі військового підпорядкування.

Наступний етап становлення офіцерського корпусу як військової еліти пов'язаний з соціальним принципом комплектування з верхівки суспільних класів. Офіцери були представниками дворянсько-лицарського середовища, яке рідко надсилало своїх до рядових. На століття закріплювалася думка, що найбільш поважна для дворянства справа — служба в армії, і природно, що кожен офіцер мав бути причетним до дворянства, скажімо, за бойові заслуги, якщо до того він не був дворянином.

На Сході військова еліта формувалась іншим шляхом. Офіцерами у Японії могли ставати тільки самураї — особливий військовий стан, подібний європейському лицарству. Інститут самурайства з'явився у добу Хейан (794–1192 рр.), а під час війн самураї виступали як політичні лідери, бо обіймали високі державні посади, відіграючи головну роль у державному управлінні. Цей управлінський інститут є специфічним для японського суспільства. Офіцери із самураїв повністю зберігали лицарські традиції, норми моралі, психологію. Морально-правовий кодекс середньовічного

вояка Бусі став взірцем для нового покоління вояків імперії. Вчення Бусідо набуло значного поширення у Японії в феодальну епоху, коли у Європі ще не склався відомий нам лицарський кодекс честі.

З синтоїзму була запозичена ідея вірності культу предків та синовної відданості державі. Відданість офіцерів імператорові була недосяжною для європейського розуміння. Відомий випадок, коли імператор Муцухіто заборонив генералу Ногі здійснити обряд харакірі (на початок XX століття здійснення ритуального самовбивства було заборонено), той терпляче чекав зняття заборони після кончини монарха і у 1912 році виконав «дзюнсі» — самогубство вслід. Буддизм вчив військового керівника мужності перед смертельним випробуваннями, а конфуціанство надало завершену етичну систему послуху молодших старшим. Високоповажне ставлення до честі військової еліти вирізняло її від інших еліт.

Офіцерами у В'єтнамі також ставали особи із особливого про шарку «куанів». В часи Середньовіччя іспити на звання військового мандарина «куана» включали знання тактики, військової історії, військових інститутів та звичаїв рідної країни. Верховний головнокомандувач — маршал центру був мандарином першого класу — звання, якого практично не давали на цивільній службі. Військова еліта у арміях Японії та В'єтнаму мала більшу суспільну вагу порівняно із цивільними службовцями такого ж рангу.

Зауважимо також, що у Європі так звані «дворяни шпаги», тобто ті особи, які здобули дворянське звання на військовій службі (способом аnobлювання) мали перевагу перед «дворянами мантиї», тими, що отримали дворянство на цивільній службі.

Важливим для становлення ідеї військової еліти в історії був однозначно поставлений зв'язок між благородством, «аристократизмом духу» та службою у державних збройних угрупованнях. Високоповажне ставлення до військової діяльності вимагало кодексу, у якому виділялись ідеали лицарського обов'язку і достоїнства вояка, шанобливого ставлення до зброї, оволодіння військовою майстерністю. Бойові мистецтва Сходу, про які складено легенди, вражають майстерністю, таємничістю, належністю тих, хто володіє ними, до особливого про шарку людей — еліти.

Зброя з давніх-давен була ознакою належності до касти вояків. З нею також пов'язано багато легенд. Здобуття чудесних мечів, щитів, шабель дорівнювалося знаходженню скарбу, а ритуал передачі зброї віднесено до вишуканого ритуалу, адже офіцерська зброя здебільшого не бойова, а ритуальна. Захоплення зброї як

воєнної здобичі було бажаною нагородою для вояка. У цьому сенсі стає зрозумілим фрагмент з «Повісті временних літ» про данину мечами, яку дали хозарам поляни. Нерідко зброя у військових керівників мала власне ім'я (британський король Артур мав чарівний меч Ескалібур).

Як і зброя, військове спорядження мало велике значення для формування почуття причетності для особливої верстви у суспільстві. Національна військова форма одягу є предметом гордості більшості народів. Гусарський мундир користувався великою популярністю з XVII століття, він був розроблений на основі угорської форми легкої кінноти, у яких переважно служили патріоти. Пізніше гусарські полки формувалися з родовитого російського дворянства (еліти), а служити у цих військах вважалося особливо почесним. Виник один із елітних родів військ. Відтепер одне із визначень військової еліти пов'язано з елітними частинами.

Демократичні процеси державотворення почали змінювати соціальний статус військової професійної верстви. З одного боку, престиж офіцерів залишався упродовж XVIII — початку XX століть високим. З іншого — остаточно був втрачений сенс поділу верств населення на «благородних» і «подлих». Нагадаємо, що дворяни відрізнялися від селян тим, що вони за власність на землю несли військову (благородну) службу, селяни сплачували податок, слово «подлий» означало «податний», хто сплачує податки (без сучасного морально-негативного відтінку). До XIX століття у царській Росії виключення зі списку тих, хто сплачував «подушний» податок, означало причетність до 5% обраних — чиновників, духовенства, почесних громадян, дворян. Статус служилого дворянина закономірно переносився на офіцерів, незалежно від належності до дворянства. Остаточно переворот у поглядах на військову еліту здійснився наприкінці XIX століття, коли престиж військової служби підупав, здобутки цивільної служби стали бажаними для молодих, знизився добробут офіцерів, соціальний статус став незavidним. Зміни у ставленні суспільства до офіцерського корпусу проявилися під час російсько-японської війни 1904–1905 років, писав воєнний теоретик А.Геруа в роботі «Після війни про нашу армію». Насміхалися в тилу над пораненими, у одному зі шпиталів священник відмовився сповідати помираючого офіцера, а громадянська війна 1917–1922 рр. остаточно поховала офіцерство як привілейовану касту. Офіцерство зазнало величезних втрат у Першій світовій війни, було добито «своїми» у підвалах «надзвичайних

комісій». У маловідомих літературних спогадах А. Денікіна «Офіцери», виданих у Парижі, наводяться приклади, коли колишні офіцери у новому революційному війську писали рапорти з проханням розжалувати їх у солдати, бо умови життя військових командирів (на фронті!) ставали нестерпними¹².

Тисячі офіцерів перейшли на службу до радянської армії, стали «воєнспецами», але впродовж декількох хвиль репресій були знищені. Розстрілу підлягали представники навіть «безпечної» для режиму воєнно-наукової еліти: у 1937 році за написання наукового твору про німецького воєнного мислителя К. Клаузевіца був розстріляний «російський Клаузевіц» Олександр Свечін. Новий офіцерський корпус радянської армії став принципово іншим, «народним», спеціально підкреслювалася його відмінність від військової еліти зарубіжних армій.

Поняття еліти для позначення добірної, найкращої частини суспільства увійшло у систему воєнно-теоретичного знання та буденну мову пізніше, ніж термін «офіцер», хоча ще у Конфуція стверджувалося, що є особлива група людей — «дзюнь-цзи», які тільки правлять і кожен із суспільних станів має робити свою справу.

У сучасній науці термін «військова еліта» має принаймні два поширені тлумачення: один стосується кращої, добірної групи вищих офіцерів, дотичних до прийняття рішень воєнно-політичного та стратегічного рівня, а інший — особливого вишколу частин і підрозділів для виконання найважливіших завдань, у тому числі і воєнно-політичного ґатунку, підтримки правлячого класу або здійснення тиску на нього. Звернемо увагу, що у знаменитого Олександра Македонського була військова еліта у останньому значенні — це певна кількість добірних особливих підрозділів вояків, які навчали інших та слугували опорою цареві-полководцю.

Як вже зазначалося, справжня роль військової еліти виявляється у її взаємодії з іншими елітами, переважно з політичною та економічною елітою стосовно існуючого та належного соціально-політичного устрою держави.

Ми виходимо з класичного стану гармонійних «військово-цивільних» відносин всередині правлячого класу, коли військова еліта підпорядкована панівній політичній еліті. Законодавством більшості країн призначення офіцерів і генералів на вищі військові посади та присвоєння звань є справою не відомчою, а політичною. Право та відповідальний обов'язок правлячої верхівки — визначати персональний склад та функції вищих військових.

Відносно зворотного впливу військової еліти на політичну можна стверджувати більш обережно, бо він виразно відчувається переважно у тих країнах, що розвиваються, або ж там, де склалася така традиція взаємодії «цивільні-військові», коли за військовою елітою залишається останнє слово у прийнятті стратегічних рішень. У Турецькій Республіці вищі військові (еліта) входять до двох політичних інституцій, які вивчають проблеми воєнної політики: Вищої військової ради та Ради національної безпеки і оборони, причому перша вважається тіньовим кабінетом уряду.

Цікавим з цього погляду є приклад Пакистану, у якому за 61 рік незалежності відбулось 4 перевороти, це приводило до встановлення влади військової еліти. Політичні аналітики усе ще тримають у центрі уваги проблему військово-цивільних відносин Пакистану¹³. Після того, як залишив політичний Олімп генерал Первез Мухараффа та владу здобув «цивільний» президент Алі Сардарі, домінантною силою залишається військова еліта на чолі з генералом Первезом Кайяні¹⁴. Той вважає, що військова еліта стає містком, якщо на дорозі демократії зруйновані мости. Один з уроків Пакистану полягає у тому, що військова еліта може ставати на певний період правлячою, далі вона передає владу цивільним урядам, надалі знаходиться на позиції «внутрішнього» спостерігача ситуації.

Момент постійних претензій військових на представництво у механізмі влади у суспільстві примітив Лев Троцький у незавершеному творі «Сталін». Він вказував, що звичка «повелівати», примушувати інших виконувати накази глибоко коріниться у психології видатних військових діячів — Юлія Цезаря, Марка Аврелія, Наполеона Бонапарта та інших, вони вважали, що така сама вдача їх чекає на ниві державного управління — керувати неозброєними масами людей простіше, ніж озброєними вояками¹⁵.

Важливо простежити зв'язок військової еліти з економічними елітами, залишаючи осторонь поширену кваліфікацію їх як «клани» чи «сім'ї». На важливість цього зв'язку вперше звернули увагу в США, досліджуючи феномен ВПК — воєнно-промислового комплексу. Об'єктивною основою «зрощування» військової та економічної еліти є вимоги безпеки та закритості оборонно-промислового комплексу, необхідності забезпечувати поповнення бюджету держави.

У Росії використовується навіть специфічний термін (ще один неологізм) «комерсанти» для позначення військових еліт, які

визначають обіг оборонних коштів. Для керівництва ними створено Комітет військово-технічного співробітництва під головуванням президента. Очевидно, вплив таких зрощених еліт на правлячий клас відбувається через лобювання своїх інтересів, він проявляється опосередковано, але доволі потужно.

Водночас військова еліта залишається закритою, вона зберігає елементи кастовості, тримається осторонь серед інших еліт, що входять до структури правлячого класу. Ми погоджуємося з думкою, що до складу правлячого класу входять активні, потужні еліти з власними владними інтенціями, серед яких і вирізняється військова еліта.

Таким чином, на фактичному та історичному матеріалі доведена плідність положень провідних українських вчених, що правлячий клас — це «депутатський корпус парламенту, адміністративно-управлінська еліта, еліта судової влади, дипломатична і військова еліта, лідери політичних партій, громадських рухів, керівники впливових політологічних центрів, фондів, політичні технологи, політичні журналісти й коментатори»¹⁶.

Поява військової еліти України тісно пов'язана з ходом вітчизняного державотворення і відрізняється від процесу інститування офіцерського корпусу в Європі, який становить кістяк сучасної еліти на Заході. Вважається, що у Київській Русі правлячу еліту становила саме військова еліта, яка була панівною, державно-політичною силою суспільства. Князі, бояри, воєводи були і тогочасним військовим командуванням, і цивільним урядом. Такий стан речей був звичайним для державотворення на теренах інших слов'янських держав. Так, дружина військового керівника і князя Аспарухова у Болгарії здійснювала державно-адміністративні і законотворчі функції.

Надалі, аж до кінця XVIII століття, українська військова еліта була не політичною, а власне військово-адміністративною. З другої третини зазначеного століття козацька військова еліта, яка зазнала розквіту за часів Богдана Хмельницького, поступово перетворюється у адміністративну, але вже у XIX столітті про українську військову еліту можна тільки згадувати.

Епоха визвольних змагань висунула плеяду талановитих військових керівників збройних з'єднань УПА, які діяли на території Західної України, хто поєднував майстерність у справі військово-соціального управління, політичне відчуття поточного моменту та розуміння військової теорії. Маловідомий у сучасному українсь-

кому війську полковник Михайло Колодзінський відзначався надзвичайною військовою звитягою (мав прізвисько «Гузар»), написав глибоку наукову працю «Українська воєнна доктрина»¹⁷. Остання донедавна зберігалась у архівах КДБ, лише кілька років тому вітчизняні читачі мали змогу ознайомитися з цією публікацією.

Для того, щоб вирішити складні теоретичні і практичні питання: що являє собою сучасна військова еліта, хто з представників воєнно-політичних структур до неї належить, яка її функціональна роль у правлячому класі, а також як співвіднести існуючий офіцерський корпус і власне військову еліту, в Україні було проведено низку наукових конференцій. Якщо прибічники функціонального підходу до еліт вважають головною ознакою її причетність до владних і управлінських структур, а прихильники ціннісного підходу визначальною ознакою еліти вважають перевагу в культурі, освіті, моралі, у «духовному аристократизмі», то у демократичній теорії еліта розглядається такою управлінською групою, що придатна до управління і водночас бути силою, покликаною оберігати суспільство від неконтрольованого тиску й невірноваженості демократичних процесів.

Військова еліта України представляє той прошарок збройної організації, яка є демократичним силовим інститутом, складовою суспільства, підконтрольною і керованою вищою владною структурою. Призначення на посади, присвоєння вищих військових звань відбувається виключно через рішення вищого політичного керівництва України.

Якщо відійти від вузького підходу до визначення еліти як верстви добірних, професійно підготовлених до політико-управлінської діяльності людей, то військовою елітою України слід вважати підсистему людей і добірних управлінських структур, військові частини і з'єднання. У підсистемі військової еліти тоді можна виділити такі елітні елементи:

- добірну верству представників воєнно-політичного управління і військово-соціального управління стратегічного рівня;
- професійну верству найкращих спеціалістів бойового, інженерного, матеріального технічного забезпечення;
- науково-інтелектуальну еліту з вибраних представників військової науки та військово-промислового комплексу;
- військово-педагогічну еліту з високоосвічених військових педагогів та інших представників системи військової освіти;

– елітні частини, що вирізняються від інших найвищим військовим вишколом та здатністю виконувати особливо відповідальні завдання воєнно-політичного штабу.

Вернемося до ролі військової еліти у структурі правлячого класу. Слід вказати на її відмінність від груп, кланів та клік, які також претендують на входження у структуру правлячого класу.

Специфіка діяльності військової еліти у тому, що вона завжди дотична до владно-політичних відносин, принаймні у сфері зовнішньої політики. США у боротьбі з глобальним тероризмом у регіоні Ірак — Афганістан — Пакистан витратили 15 трильйонів доларів на підтримку військової еліти у Пакистані, щоб спрямувати зовнішню політику у потрібному напрямі через діяльність військової еліти.

На цьому тлі відмітимо, що представники правлячого класу України навіть у першому наближенні не розглядають генералів, офіцерів вищої ланки військово-соціального управління як представників особливої соціально-професійної еліти, з яких можуть висуватися політичні лідери, з якими можна розробляти політичну (зовнішньополітичну) лінію. Відповідно, вітчизняна військова еліта поки що знаходиться осторонь від важливих процесів змін соціально-політичного життя.

Можлива причетність військових професіоналів до правлячого класу обмежена коротким списком осіб, які сьогодні займають відповідальні посади керівника Міністерства оборони, силових відомств та їх провідних структур. Нерідко трапляється так, що залишення з будь-якої причини високої посади військового керівника автоматично веде до втрати місця «обраних» на Олімпі влади. За 18 років незалежності України та існування національного війська не набула поширення практика дієвої участі колишніх представників військової верхівки у владно-політичному і управлінському процесі високого рівня. У цьому аспекті ми програємо Росії, у якій діяльність колишніх військових адміністраторів високого рангу — Путіна, Степашина, Лебеда, Руцького та інших кореспондувалася з вищим щаблем влади, не кажучи вже про США, у якій Чейні, Пауелл, Рамсфелд, сотні колишніх військових адміністраторів знаходяться на вершинах влади або входять до складу Рад директорів транснаціональних кампаній.

Українські офіцери мають низьку соціально-політичну активність, не мріють про високі владні верхів'я. При тому, що управлінська діяльність військових керівників, за визнанням найкра-

щих авторитетів у галузі управління — Емерсона, Тейлора, Теплова — належить до найбільш складних, напружених у розумовому і вольовому відношенні, доступних небагатьом управлінцям у смислі ефективності, а військові керівники мають досвід управління сотнями та тисячами підлеглих.

Слід зважати на відсутність механізму формування політичних лідерів і реалізації «людського капіталу» армії, бо авторитарний стиль керівництва, недостатній простір для ініціативи в службовій діяльності, штучне відокремлення верхівки Збройних сил України від управління державою фактично унеможливають рекрутування вищого командного складу у структури правлячого класу. США на прикладі успішної діяльності генерала К. Пауелла — «героя» війни в Іраку 1991 року, у подальшому держсекретаря довели доцільність такої трансформації. Має рацію історик новітньої України Орест Субтельний, вказуючи, що «українській національній еліті не вистачає якості»¹⁸.

Проблема визначення місця військової еліти має розв'язуватися конкретно-історично: на ранніх етапах історії військова еліта була владно-політичною, наділі вона ставала професійною кланово-замкненою. В певні періоди її роль полягала у контролі за діяльністю політичної верхівки або насильницькій зміні еліт. Знамените застереження преторіанця: «Імператоре, пам'ятай — ти смертний» свідчив, що часто-густо представники збройної сили визначали персоналії влади.

Стосовно претензій сучасної військової еліти на представництво у правлячому класі можна відповісти одним з визначень еліти — це «ієрархія, заснована на власних досягненнях» (К. Маннгейм). Якщо представники військової еліти опанували мистецтво соціального управління, мають ідейні цінності та владні інтенції, а серед соціально-політичних якостей їм властиве відчуття необхідності суспільних змін, то вони можуть шукати шляхи реалізації владного потенціалу. Характерним у цьому плані є заява кореспондента впливової турецької газети «Zaman», що коли світська еліта «втратила свій статус та свої досягнення, то, природно, що діють військові»¹⁹.

Соціально-політичні процеси формують армію як консервативний, силовий інститут, що позначається на традиціоналізмі соціально-політичної позиції еліти. Для військовика дисципліна, порядок, організованість є нормами повсякденної життєдіяльності. У нього виникає негативне сприйняття безвладдя одних

і вседозволеності інших політичних сил. Специфіка армійської життєдіяльності визначає відносно ізольоване від громадянського суспільства життя військових частин. Унаслідок цих обставин серед військової еліти підтримується дух особливої солідарності військовослужбовців. Завдяки цьому вона може зберігати себе навіть за умови руйнації держави. Так, після громадянської війни в Росії 1920–1922 рр. залишки розбитої більшовиками армії — «Біла гвардія» — після поразки евакуювалися полками, жили в інших країнах за своїми статутами, зберігаючи організацію та корпоративний дух військової аристократії. Те ж саме, але у іншій площині було з армією Чилі, яка після перемоги соціалістичних сил на чолі з С. Альєнде залишалась острівком капіталізму.

Важливим питанням є ідейно-політична позиція військових еліт нашого часу. Традиціоналізм у політичній позиції військової еліти парадоксальним чином може поєднуватися з революційністю. Якщо ліво-революційна позиція Уго Чавеса, колишнього військового командира, президента Венесуели, одного з творців проекту «Соціалізму ХХІ століття», може вважатися не показовою, то приклад молодих офіцерів Лівії на чолі з Мауммаром Каддафі вже можна вважати винятком. Виборовши владу, молоді революціонери з військової еліти за 40 років з часів «Великої джамахірійської революції» 1969 року докорінним чином перетворили суспільство.

«Світськість» військової еліти Туреччини, конституціоналізм еліти США, прихильність до комуністичних ідей та «ідей Мао Цзедуна» представників військовиків Китаю показують широкий діапазон соціально-політичних уподобань цих «груп інтересів у політиці».

Специфіка української військової еліти у контексті структури правлячого класу полягає у тому, що сама вона є елітою перехідного періоду: переходу від «старої еліти» автоматичного визнання вищих військових такими саме представниками до появи «молодих генералів», які володіють іноземними мовами, мистецтвом воєнно-політичного аналізу, сучасного політичного мислення, мистецтвом прийняття колективних рішень, як у європейських оборонних структурах. Поки що це здебільшого представники воєнно-технічної частини військової еліти, носії командування, які пройшли вишкіл у системі міжнародних гуманітарних операцій у взаємодії з військовою елітою країн Заходу. Їх владні інтенції ще не включають сферу воєнно-політичного управління, а тим більше сферу великої політики.

Сучасній військовій еліті не завжди вдається здійснювати стабілізуючу роль у політиці. Навіть в умовах демократичних перетворень вона не може самостійно втручатись у політичні відносини або стати активним суб'єктом таких відносин. Конституційне закріплення заміщення посади міністра оборони у ФРН цивільною особою є віддзеркаленням історичного досвіду цієї країни та запобіжником вищезгаданих негативних ситуацій. Рівень політичної культури, на наш погляд, має бути у представників військової еліти наближеним до підданського, і тоді суспільство може відчувати себе забезпеченим як зсередини держави, так і ззовні. Щодо України важливо нагадати інше побажання відомого політичного діяча: українська армія не повинна бути «зборищем преторіанців небезпечних», а бути кров від крові, плоть від плоті свого народу.

¹ The Global Elite // The Newsweek 50. — 2008. — 21 Dec.

² Байме Клаус. Політичні теорії сучасності. / Пер. з нім. — К., 2008. — С. 349.

³ Рудич Ф. Правляча еліта, її місце і роль в утвердженні української держави // Політичний менеджмент. — 2008. — № 2 (29). — С. 9–10.

⁴ Ширер У. Взлет и падение Третьего рейха. Пер. с англ. — М, 1991.

⁵ Касая К. Джерела моделі японського суспільства в контексті системи примусу стосовно верхівки влади / Пер. з япон. // Що таке японська модель? — К., 2003. — С. 63.

⁶ Turkish Military Issue as Voting is Derailed // NY Times. — 2007. — 28 April.

⁷ Теплов Б.М. Ум полководца // Избр. тр.: в 2-х т. — М., 1985. — Т. 1. — С. 226.

⁸ Мемфорд Л. Миф машины // Утопия и утопическое мышление. — М.: Прогресс, 1991. — С. 84–88.

⁹ Аристотель. Политика // Соч. в 4-х т. — Т. 4. — С. 494.

¹⁰ General Says : Back Mugabe or Quit Army // NY Times. — 2008. — 1 Jun.

¹¹ Zimbabwe Under military Rule // Time. — 2008. — 13 Jun.

¹² Деникин А. Офицеры: Очерки. — К.: Синто, 1993. — С. 15.

¹³ Pakistan Lessons. The Limits of Military Power // Middle East Times. — 2009. — 09 Jan.

¹⁴ The Newsweek 50: Gen. Ashfaq Parvez Kayani. — 2008. — 21 Dec.

¹⁵ Див.: Троцкий Л. Сталин. — М.: Политиздат, 1990. — С. 6.

¹⁶ Рудич Ф. Політичний клас у сучасній Україні: передумови становлення. Частина 1–2 // Віче. — 2009. — № 10–11.

¹⁷ Колодзінський М. Українська воєнна доктрина. — Б.М., Б.Р.

¹⁸ Див.: Субтельний О.: Перед українцями стоїть дуже болюче питання — якість еліти //День. — 2006. — 19 грудня.

¹⁹ Turkish Military Issue as Voting is Derailed // NY Times. — 2007. — 28 April.